

Eesti kultuuriväärtused välismaal

Iga riigi ja rahva kultuuripärand moodustab olulise osa tema identiteedist ning peaks olema nii riiklikult, rahvuslikult kui ka individuaalselt seatud eesmärkide teostamisel kõikidele vabalt ligipääsetav ja kasutatav. Eesti on püüdnud lähtuda sellest põhimõttest ja rahvusvahelise õiguse tavadest ning on tagastanud mitmeid oma territooriumile sattunud võõraid kultuurivarasid ja saanud ka ise tagasi meie jaoks olulisi kultuuriväärtusi. Siiski asub tänaseni terve rida meie rahvuslikku kultuuripärandisse kuuluvaid varasid väljaspool Eestit. Enamus neist asub Vene Föderatsioonis, kuhu need on viidud I ja II maailmasõja ajal, samuti pool sajandit väldanud Nõukogude okupatsiooni jooksul.

Rahvuslike kultuurivarade kaitse ja restitutsiooniküsimustega hakati Eestis sihikindlalt tegelema alates iseseisvumisest 1918. a ja see töö on jätkunud Eesti taasiseseisvumisel. Kultuurivarade restitutsiooniküsimustega on tegeletud nii parlamendi kui ka valitsuse tasandil, järjepidevalt Välis- ja Kultuuriministeeriumis, Rahvusarhiivis ning Tartu Ülikoolis.

Eesti on mitmetelt riikidelt saanud tagasi oma kultuurivarasid, mis väga erineval moel mööda maailma laiali sattunud:

- **Venemaal** tagastati 1920. aastate alguses vastavalt Tartu rahulepingule I maailmasõja ajal Eestist Venemaale evakueeritud kultuurivarad, sh Rootsi-aegse kindralkuberneri arhiivi ja Tallinna Linnaarhiivi kogud.
- **Saksamaalt** tagastati 1990. a Tallinnast 1944 ära viidud Tallinna Linnaarhiivi kogud, mis sisaldasid dokumente alates XIII sajandist.
- **Rootsist** tagastati 2002. a Eesti Vabariigi olulisemad välispoliitilised dokumendid aastatest 1918-1939, sh. Eesti Vabariigi ja Vene NFSV vahel sõlmitud rahulepingu originaal, mis olid toimetatud Rootsi vahetult enne Eesti okupeerimist Nõukogude Liidu poolt.
- **USAst** tagastati 2004. a kindral Laidoneri aumärkide kogu, mis Saksa okupatsiooni ajal toimetati salaja Eestist Soome, sealt edasi Rootsi ja hiljem USAsse.

Ka Eesti on tagastanud teistele kuuluvaid kultuurivarasid:

- **Venemaale** tagastati 1991. a Petseri Uspenski kloostriraamatukogu, mida pärast Eesti okupeerimist Nõukogude Liidu poolt hoiti Tartu Ülikooli raamatukogus.
- **Saksamaale** tagastati 2003. a Bremeni Kunstihoonest II maailmasõja ajal kadunud Albrecht Düreri maalitud Ristija Johannest kujutatav altariitib (~1505. a), mis oli Eestis tolli poolt 1992. a konfiskeeritud.

Eesti kultuurivarad Venemaal

Suur enamus väljaspool Eestit ebaseaduslikult asuvatest kultuurivaradest on Vene Föderatsioonis. 2. veebruaril 1920 Eesti Vabariigi ja Vene NFSV vahel sõlmitud Tartu rahulepingus tunnustas viimane küll Eesti iseseisvust ja omandiõigust nendele rahvuslikele kultuurivaradele, mis I maailmasõja käigus Eestist evakueeriti või sattusid Venemaale, kuid paraku ei ole Venemaa selle lepinguga endale võetud kohustusi lõpuni täitnud.

Esialgu reevakueeriti Tartu rahulepingu järgi Eestisse mitmeid kultuurivarasid, kuigi algusest peale tehti Vene ametivõimude poolt Eesti esindajatele kultuurivarade

ülesleidmisel ja kodumaale toimetamisel takistusi. Mida aeg edasi, seda vaevlisemalt reevakueerimine läks, kuni lõpuks katkes Venemaa võimude vastuseisu tõttu üldse. Üksikuid Eesti-poolseid katseid kultuurivarade tagasisaamiseks tehti veel 1930. aastate teisel poolel.

Ligikaudu poole sajandi vältel, mil Eesti oli okupeeritud Nõukogude Liidu poolt, veeti Eestist veel hulgaliselt kultuurivarasid välja. Nii on näiteks Eesti arhiividest eraldatud ja Vene arhiividesse viidud kümneid tuhandeid arhivaale: ainuüksi Eesti Ajalooarhiivist Tartus viidi aastatel 1948-1964 erinevatesse Vene arhiividesse 18 705 säilikut, mis pärinevad XVI-XX sajandist.

Taasiseseisvunud Eesti Vabariik tõstas riikidevahelistel läbirääkimistel Vene Föderatsiooniga kohe ka Eesti kultuurivarade tagastamise küsimuse. Läbirääkimiste tulemusel koostati ja parafeeriti 1993. a novembris valitsustevahelise kokkuleppe tekst kultuuriväärtuste säilitamise alase koostöö kohta, kuid Vene pool nõustus sellele alla kirjutama alles 1998. a detsembris, kui Tallinnas toimus Eesti-Vene valitsustevahelise komisjoni kohtumine. Eesti nimetas kohe ka oma esindajad riikidevahelise lepingu täitmiseks moodustatavasse segakomisjoni, paraku ei ole Vene pool seda teinud, mistõttu komisjon ei ole saanud tööd alustada.

Euroopa Nõukogu Parlamentaarne Assamblee kutsus oma 2002. a pärinevas resolutsioonis nr 1277 tungivalt Venemaad üles lahendama kiiresti kõik kultuurivarade tagastamist puudutavad küsimused, mis on esitatud Euroopa Nõukogu liikmesriikide poolt, otse nende riikidega.

Tööpõld on aga lai, sest Vene Föderatsioonis ebaseaduslikult hoitavate Eesti kultuurivarade loetelu on pikk. Alljärgnevalt lühidalt neist olulisematest:

Tartu Ülikooli Kunstimuseumi kogud Voroneži Oblasti Kramskoi nimelises Kunstimuseumis

I maailmasõja puhkedes saatis Vene vägesid rindel ebaedu ja võimud alustasid juba 1915. a septembris Tartu Ülikooli varade evakueerimist, esialgu Nižni Novgorodi, siis Permi ja Voroneži. 1918. a lõpus alustas Voronežis tööd esimene nõukogude ülikool. Selle käivitamiseks kasutati Tartust evakueeritud õppevahendeid, samuti kaasati peamiselt vene rahvusest õppejõude ja üliõpilasi, kes olid Tartust lahkunud. Voroneži Ülikooli valdusse jäid ka Tartu Ülikooli Kunstimuseumi varad: antiikkeraamika, pronksist ja marmorist antiikskulptuurid, Vana-Egiptuse muistised, Lääne-Euroopa maalid, joonistused ja gravüürid, mündikollektsioon jne. 1933. a anti Tartu Ülikoolist pärinevad aarded üle vastloodud Voroneži Oblasti Kujutava Kunsti Muuseumile. Kuigi Tartu Ülikoolist pärinevaid kultuurivarasid muuseumis avalikult eksponeeriti, eitati ametlikes vastustes Eesti Vabariigi esindajatele nende olemasolu Venemaal kuni 1930. aastate lõpuni.



Tartu Ülikool hakkas taas oma varasid tagasi taotlema 1988.a — kohe, kui seda võimaldasid vabamad olud seoses perestroikaga. Alanud läbirääkimistel seadsid Voroneži esindajad aga Tartu Ülikooli omandiõigused oma varadele kahtluse alla. Veninud läbirääkimised katkesid seoses Eesti taasiseseisvumisega ja Eesti esindajatele ei võimaldatud enam ka juurdepääsu Voroneži muuseumis olevatele Tartu Ülikooli kogudele. Kui 1998.a kirjutati alla Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni valitsuste vaheline kokkulepe kultuuriväärtuste säilitamise alase koostöö kohta, kus on kirjas ka rahvusvaheliselt tunnustatud põhimõte vaba juurdepääsu tagamiseks teisele poolele huvipakkuvatele kultuuriväärtustele, järgnesid sellele koostööprotokollid Tartu Ülikooli ja Voroneži Oblasti Kunstimuseumi vahel, mis on võimaldanud vaatamata erimeelsustele kultuurivarade omandiõiguse küsimustes koostöö tegemist. Teoks on saanud mitmed vastastikused tööalased visiidid. Septembris 2000 korraldas Tartu Ülikool Venemaa, Ukraina, Poola, Saksamaa, Hollandi ja UNESCO esindajate osavõtul rahvusvahelise restitutsioonialase konverentsi "Kunstikogu loomine Morgensterni poolt Tartu Ülikooli juures 1803.a ja selle edasine saatus", mis oli keskendatud just Voronežis asuvale Tartu Ülikooli Kunstimuseumi kogule. Konverentsi ettekanded publitseeriti inglise keeles Tartu Ülikooli väljaandel 2001.a, ühistööna on valmimas Voronežis asuvate Tartu Ülikooli Kunstimuseumist pärinevate kunstivarade kataloog. Need on olulised sammud küsimuse õiguspäraseks lahendamiseks.

Eesti Vabariigi presidendi ametitunnus Moskva Kremli Relvavalatis

Eesti Vabariigi Presidendi ametitunnus — Riigivapi teenetemärgi kett — on Eestile mitmes mõttes sümbolse tähendusega kunstitöö ja reliikvia. 7. oktoobril 1936 Riigivanema dekreedina välja antud teenetemärgide seadusega asutati Riigivapi teenetemärk "Eesti iseseisvuse väljakuulutamise päeva, 1918.a. 24. veebruari, mälestamiseks ja riikliku ülesehitava töö tunnustamiseks". Riigivapi teenetemärgi eriklassiks on kett. Seaduses on sätestatud, et "Riigivapi teenetemärgi kett on Vabariigi Presidendi ametitunnus, mis antakse edasi koos Vabariigi Presidendi ametiga. See on ainult ühes eksemplaris ja seda ei annetata kellelegi." Riigivapi teenetemärgi ordeni ja keti kujundas Paul Luhtein, üks Eesti tuntumaid graafikuid. Seaduses kirjeldatakse presidendi ametitunnust: "Riigivapi teenetemärgi kett on eesti ornamentaunistustega 30 mm laiune kuldkest. Keti nelja kaunistuse südamikku on paigutatud vääriskivid. Keti küljes ripub suur riigivapp läbimõõduga 69 mm. Teenetemärgi keti juurde kuulub kaheksaharuline 87 mm läbimõõduga kuldtäht, mille keskel on suur riigivapp läbimõõduga 42 mm."

1940.a juunis, kui Eesti okupeeriti Nõukogude Liidu poolt, jäi Konstantin Päts pärast nukuvalitsuse moodustamist kuni 22. juulini vormiliselt edasi presidendi ametikohale. Üheksa päeva hiljem ta vahistati ja küüditati koos perega. Vintsutatud läbi aastate mitmetes vanglates, suri president Päts 1956.a kinnipeetavana Buraševo psühhoneuroloogiahaiglas. Okupeeritud ja Nõukogude Liitu inkorporeeritud Eestil ei olnud tollases võimustruktuuris enam ette nähtud presidenti, kes oleks võinud Riigivapi teenetemärgi ketti kanda.

Kui 1941.a suvel puhkes sõda Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel, võtsid Eestist Saksa vägede eest põgenevad punategelased muu väärtusliku kõrval ka Riigivapi teenetemärgi keti Venemaale kaasa. 1963.a jõudis Eesti Vabariigi presidendi ametitunnus NSV Liidu Rahandusministeeriumi Riiklike Väärtuste Hoidlast Moskva Kremli asuva Relvavalati muuseumi kogudesse.

Eesti taasiseseisvumisel Vene poolele esitatud Riigivapi teenetemärgi keti tagasinõudmisele vastati esialgu selle

olemasolu eitamisega. Seejärel väideti, et Kremli Relvavalatis on küll samalalaadne kett, kuid tegemist ei olevat Eesti presidendi ametitunnusega. Seejärel tõestas Eesti pool arhiividokumentide, fotode, Paul Luhteina kavandite ja kirja pandud seletuste alusel, et Eesti Vabariigi presidendi ametitunnus valmistati tõepoolest ainult ühes eksemplaris ja see on just seesama, mida hoitakse Kremli Relvavalatis. Esmakordselt õnnestus Eesti esindajatel rahvuslikku reliikviat näha 1994.a lõpus. Järgnevalt on Eesti korduvalt tõstatanud Eesti Vabariigi Presidendi ametitunnuse tagastamise küsimuse ja kuigi mitmed Vene Föderatsiooni kõrged võimuesindajad on korduvalt kinnitanud, et presidendi ametitunnuse Eestile tagastamisel ei ole takistusi, asub see siiani Moskva Kremli Relvavalatis.

Eesti Postimuseumi kogud Peterburi Popovi nimelises Sidemuuseumis

Eesti Postimuseumi loomist alustati juba 1921.a, vormiliselt jõuti muuseumi asutamiseni 1935.a ja ekspositsioon avati alles 1938.a Alanud II maailmasõda ja Eesti okupeerimine ei toonud esialgu kaasa otseseid kaotusi Postimuseumile. 1944.a evakueeriti Postimuseumi varad sõjategevuse eest Järlepa mõisa ja kui rinne oli üle läinud, toodi muuseumi varad tagasi Tallinna, kus jätkati tegevust Nõukogude Liidu Side Rahvakomissariaadi alluvuses Sidemuuseumi nime all. Varad jäid aga pakituks, kuna muuseumil puudusid ruumid.

1945.a suvel Eesti Sidemuuseumiga Leningradist tutvuma saabunud A. S. Popovi nimelise Sidemuuseumi direktor avaldas soovi varad üle võtta. Sidemuuseumi püüti Eestis säilitada üleviimisega Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseumi koosseisu, kuid 1947.a otsustati Sidemuuseum ikkagi likvideerida, kuna üleliiduliselt kehtiv ajaloomuuseumide struktuur ei näinud ette sideosakonna olemasolu. Kastid Postimuseumi varadega seisid Ajaloomuuseumis, kuni toimus kurikuulus EK(b)P Keskkomitee VIII pleenum ja sellele järgnenud nõiajaht nn kodanlikele natsionalistidele. 1951.a kordas Popovi nimelise Sidemuuseumi direktor Ajaloomuuseumile ettepanekut anda kodanliku Eesti Postimuseumi varad üle ja veel samal aastal tõstetigi kastid vagunitesse ning viidi Leningradi.

Eesti NSV TA Ajaloomuuseumi 1951.a aruandes seisab, et NSVL Sidemuuseumile Leningradis on üle antud 65 kasti ja 344 pakki erinevaid materjale. Eriist väärtust kujutas endast postmarkide kollektsioon, milles oli ligikaudu 120 000 Eesti ja 190 000 välismaist postmarki. Lisaks veel postmarkide kavandid, klišeed ja proovitrükid, postitemplid ja pitsatid, sidepidamise vahendid, postitööga seotud mitmesugused esemed, trükised, dokumendid, fotod ja joonised.

Loodetavasti jõuavad Peterburis olevad Eesti Postimuseumi varad taas Eestisse, sest kusagil mujal ei kujuta nad postiajaloo uurimisel suuremat väärtust.

Kokkuvõtteks

Väljapoole riigipiire sattunud rahvuslikud kultuurivarad ei ole ainult Eesti probleem, vaid teravalt päevakorras kogu maailmas. Keerulistele ajaloolis-õiguslikele küsimustele lahenduste leidmiseks on Eesti valmis nii riikidevahelisteks läbirääkimisteks kui ka rahvusvahelistes kultuurivarade restitutsiooniküsimusi käsitletavates projektides ja kokkulepete väljatöötamises osalemiseks.

Rohkem infot:

Riigiarhiiv www.ra.ee
Kultuuriministeerium www.kul.ee
Välisministeerium www.vm.ee
Eesti Instituut www.einst.ee

Koostas Peep Pillak, Riigiarhiivi nõunik